

בין רפואת אתיופיה לתימן

בישראל קיימות קהילה אתיופית גדולה המשמרת על תרבותה ומנהיגיה הייחודיים. יוצאי אתיופיה המונים כיום בישראל למעלה ממאה אלף נפש, ממשיכים בחלקם להשתמש בשיטות רפואיות מסורתיות ובסממני מרפא כפי שהיו מקובלים בארץ מוצאם.² שיטות הרפוי קרב הקהילה כללות אלמנטים שונים הנמצאים גם בתרבויות מסורתיות אחרות, כגון שימוש בקזת דם, כוויית, מתן קמעות, קטורת ושימוש בסממני מרפא שונים הניתנים בהתאם לאבחון המחלה.³ סממני המרפא האתיופיים מוגזנים ביותר ומוצאם מן החי, המחצב והצומח המבוסס בעיקרו על צמחית הבר האתיופית ובהם צמחים אנדמיים ("יחודיים") לאתיופיה וסביבתה, אך גם על צמחים המיובאים לאתיופיה מארצות אחרות. במסגרת המחקר המתקיים במחלקה ללימודי ארץ-ישראל וארכיאולוגיה שבאוניברסיטת בר אילן, אנו נמצאים בעיצומו של תהליך תיעוד מורשת רפואית מסורתית "יחודית" של הקהילה האתיופית בישראל. מהמחקר עולים כמה קווי דמיון בין שיטות הרפואה המסורתיות הנהוגות בקרב יוצאי אתיופיה לבין אלה שהיו נהוגות בקרב יוצאי תימן, ובמאמר זה נעמוד על כמה מהן.

הקרבה הגיאוגרפית והתרבותית

הזיקה בין תימן ואתיופיה היא בראש ובראשונה גיאוגרפית. הסמיכות בין שתי

דקלה דנינו - בעלת תואר שני בלימודי ארץ-ישראל וארכיאולוגיה באוניברסיטת בר אילן.
מרופ' זהר עמר - מרצה במחלקה ללימודי ארץ-ישראל וארכיאולוגיה באוניברסיטת בר אילן.

הארצות כאשר רק הים האדום מפריד ביניהם, הביאה לקשרים תרבותיים בין שתי הארצות ולהתפתחות מסורת מקומית דומות. די להזכיר את התרבות השבאית הקדומה והמסורת על מקורה של מלכת שבא. בהיסטוריוגרפיה הקדומה כל אחת מארצות אלה ביקשה ליחס לעצמה את מקורה לממלכת שבא,⁴ אם כי החוקרים נוטים לצדד בעדה שמקורה הוא בדרום תימן.⁵ אולם אפשר שאין למעשה מחלוקת, שכן בחפירות ארכיאולוגיות בכמה מוקדים אתיופיים נמצאו בשנים האחרונות שרידים לממלכה השבאית, דבר המעיד על התפשטותה מעבר לתחומי תימן. דוגמה מאוחרת יותר, ופחות ידועה, לזיקה בין שתי הארצות, היא פרשת הנידתם של משפחות יהודים מתימן בעת החדשה והתיישבותם באסמרה, כיום בירת אריתריאה.

פיטווגיאוגרפיה

דמיון רב קיים גם בין אתיופיה ותימן מבחינה גיאולוגית ואקלימית. עונת הגשמים בתימן קשורה בגשמי המונסונים בחבל, ולפיכך רוב הגשמים יורדים בחודשי הקיץ החמים (יולי-אוגוסט), אך לעיתים גם בחורף ובאביב. השינויים הקיצונים באקלים ובטופוגרפיה בין האזורים השונים של תימן ואתיופיה, מהווים למעשה מפגש בין כמה אזורים פיטווגיאוגרפיים, האזור הסהר-ערבי

והסודני, דבר המסביר את מגוון צמחיית הבר, העשירה במספר המינים האנדמיים הגדלים בארצות אלה.⁵

במיוחד יש להזכיר את החבל האריתריארי ערבי, "יחודי להן, כפי ששמו מעיד. בחבל זה השייך מבחינה פיטווגיאוגרפית לסומליה, חבל זה והאי סוקטורה, התפתחה צמחייה טרופית הררית מיוחדת, ובהם עצי המור, הלבונה, האפרסמון וצמחי בושם ורפואה אחרים. מגוון הצמחים, האקלים והאדמות הגעשיות הפוריות הם הגורמים שזיכו את תימן בעבר בכינוי "ערב המאושרת" (Arabia Felix).⁶ אולם כינוי זה הוענק לה גם בזכות הזיקה לאתיופיה. מסתבר שחלק מתוצרת הבשמים של חבל וסומליה הייתה מועברת לדרום ערב, ומשם היא שוקקה כחלק מהסחר הערבי.⁷ בקשר זה ראוי לציין שהשימוש בקטורת כמוגמר בחיי היום יום וברפואה המסורתית תופס מקום חשוב ומרכזי בתרבות האתיופית והתימנית.

מורשת רפואית

מכאן נעבור להיבטים רפואיים, יותר מובהקים. שיטת הרפוי המסורתית המקומית נלמדה ועברה בדרך כלל כתורה שבעל פה, ומכאן החשיבות שבתיעוד אינפורמטיבי אוטנטיים. מחקר כזה נעשה בעבר בקרב יהודי תימן כמו למשל בעבודת הגמר של יוכבד ריעאני,⁸ ובמחקר שאנו עורכים כיום בקרב יוצאי אתיופיה. הספרות הרפואית הכתובה בקרב יהודי אתיופיה היא מצומצמת, והיא מכילה בעיקר ספרים הנמצאים בשימוש המרפאים המסורתיים בקהילה, אך גם בקרב האוכלוסייה המוסלמית והנוצרית באתיופיה. הספר העיקרי מכונה ספר המלכים - "אֹוֹדָה נַגְסִי" (Awdanagast). ספר נוסף מכונה ספר הצמחים - "אֵצֶה דַבְדָּבֶה" (Eise Davdave).

הספרים כתובים בשפת הנעי, שפת הלשון האתיופית העתיקה ממוצא שמי, לשון המשמשת את כהני וזקני הקהילה האתיופית כשפת התפילות וכתבי הקודש. בספרים אלו מצוי מידע רפואי מסורתי אודות השימוש בסממני המרפא וכן מידע אסטרוולוגי מאגי. בקרב יהודי תימן נותרו מאות חיבורים רפואיים, ברובם העתקות או עיבודים של ספרי הרפואה שנכתבו בערבית בימי-הביניים, ובהם אבן סינא (980-1037) בעל "אלקאנון" ואבן ג'יזאר מרופאי קירואן (מות בשנת 1009). בתימן עצמה, לא נכתבו ספרי רפואה רבים וחשובים. אחד מספרי הרפואה המפורסמים חובר על ידי הסלטאן התימני אלמלך יוסף אבן רסול (מת ב-1296), המכיל כ-600 סממני מרפא. חיבור זה היה פופולארי מאד בתימן ואף זכה להעתקות אחרות בערבית-יהודית בנוסף היו בשימוש ספרי רפואות כלליים (כתאב אלט), המהווים למעשה ליקוטים מחברים מזמנים שונים, הכלולים מרשמי תרופות למחלות שונות, סגולות וקמיעות.⁹

חיבור הרפואה היחיד, הראוי לציין, שנכתב בידי יהודי תימני, הוא 'כתאב אלוג'י' (הספר הקיצור) לר' זכריה בן שלמה אלטביב (הרופא), שפעל במחצית הראשונה של המאה החמש-עשרה. אין המדובר בחיבור מקורי, וחשיבותו העיקרית היא בליקוט המידע, עיבודו וארגונו באופן שהפך להיות מדרג מעשי, זמין וקל לשימוש, המתאם למשתמש היהודי התימני.¹⁰ דוגמה מובהקת לכך היא הפתיחה הייחודית של אלוג'י במאמר הבא: "בשם ה' אל עולם - דע כי הקזת הדם והכוויה הם שני עמודי יסוד ברפואה למי שיוועם - והמרפא מאת ה' יתעלה." ואכן הקזת הדם וגם הכוויה היו אלמנטים מרכזיים ברפואה התימנית והאתיופית, והשימוש המעשי בהם חרג מהגבולות שהתוותה תורת הרפואה הנאלגית-ערבית כפי שהיא מופיעה בספרות הרפואית התיאורטית. גם בשם של הקזת הדם ישנו דמיון לשוני; בתימנית נקרא הַגֵּאָמָה

רופאים ומרפאים

ובטיגריט (לשון המדוברת באזור טיגרי שבצפון אתיופיה, אזור הקרוב ביותר מבחינה גיאוגרפית לתימן) בשם מוח'ג'ומה.

בדורות האחרונים נמצא ענף הרפואה בתימן בשקיעה וכמעט שלא נמצאו בו רופאים מובהקים, כפי שמעידים נוסעים זרים שביקרו בה. כוונתו היא לחסרונם של רופאים מובהקים מבני האסכולה הרפואית המסורתית, ואין צריך לומר שנעדרו ממנה

רופאים מאסכולת הרפואה המודרנית. באתיופיה עד כמה שידועותנו מגיעות, לא הייתה רפואה שמעוגנת בתורה רפואית סדורה כדוגמת הרפואה היוונית הערבית או האירודית (הודית), והיא היתה מסורה למרפאים בעלי התמחות שונות (המכונים באמהרית בכינויים שונים: אַלְקָה, אוּלְקִי, טַנְקוּואִי, בעל זאר, דְבֶתְרֶה, וּגְשֶה).¹¹ באתיופיה הייתה בדרך כלל הבחנה בין מרפאים עממיים אלה לכהני העדה (קיסים), המנהיגים הדתיים אשר תפקידם מקביל לרב. לעומת זאת, בקרב יהודי תימן, נמנו על חוג המרפאים רבנים גדולים שהוחזקו כבעלי ידע ברפואה, שעסקו בריפוי טבעי ובאמצעות

ספר "האוּדַה נַגֶּסֶט" (Awdanagast) ששימוש המרפאים המסורתיים

ספר "האוּדַה נַגֶּסֶט" (Awdanagast) ששימוש המרפאים המסורתיים

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	-----

סממני מרפא ותבלין

סגולות. חלק מהרבים עסקו בקבלה מעשית ולחלק אף ייחסו כוחות אל-טבעיים.

תחום נוסף בו ניתן לראות קווי דמיון בין שתי הקהילות הוא השימוש בסממני המרפא, במזונות ובתבלינים. דוגמא לכך הוא השימוש בצמח הויתניה משכרת (ג'ינזואה באמהרית בתימנית 'עוֹבֶב'), בטיפול חיצוני בחבורות, נפחיות בחלקי הגוף, רומאטיזם בברכים ועוד. דוגמאות נוספות למשל הוא צמח הפיגם המצוי, המכונה בקרב יוצאי אתיופיה בשם 'צ'ן אֶס' ובקרב יוצאי תימן שְדָאב, וכן צמח קצח הגינה המכונה בקרב יוצאי אתיופיה 'קֶקור אֶזְמֶד' (אמהרית) 'אוּסִידֶה' (טיגריט) ובקרב יוצאי תימן 'קֶקֶתֶה' או 'חֶבֶה סוּדֶה'. סממנים נוספים ששימוש שתי קהילות אלה הם: שְחֶלִים תרבותיים (אלֶשָאד בתימנית, פֶטו באמהרית), גרגרית החלבה (אביש באמהרית), ומינרל הגלנה - כחל (בתימנית: כַחל באמהרית וטיגריט: כוּל, כוּחֶל).

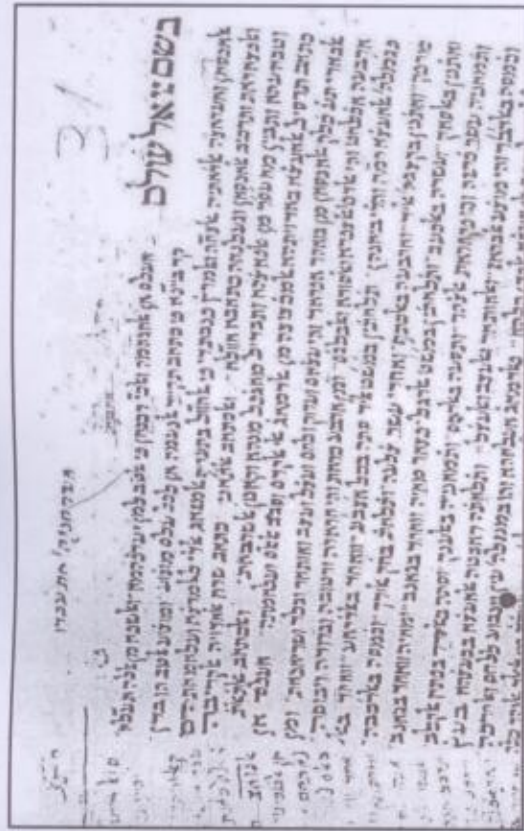
ישנם מספר מאכלים וסממנים שבהם אנו מוצאים דמיון פילולוגי בשמות הסממנים, כמו זנגביל רפואי, זֶנְגֶבִיל (אמי) דֶינְגֶבִיל (טיג'), אלום (שב, שבה), כֶלֶל החלתית - אֶלְתִית (אמי) לַחֶתִית (טיג') ובתימנית 'חֶלְתִית'. במיוחד ראויים לציון דיאלקטים המאפיינים כיום בעיקר את אתיופיה ותימן, כמו אפון תרבותי - עֶתֶר (אמי) עֶזֶר (טיג'), הדס מצוי - אֶדֶס (אמי) טִיגִי, כורכומה ארוכה - קְאִיקְאֶם הָרֵד (אמי) עֶרְדִי (טיג'), בתימנית קֶרֶס וכן הָרֵד, וקמנו טִיגִי - קֶרְפָה (אמי) טִיגִי ובתימנית 'קֶרְפָה'.

שני צמחים נוספים שראויים לציון הם הקאת שעליו נלעסו לצורכי הנאה, והקפה כמשקה מעורר (בו, בין בתימנית, ובאמהרית בונה, בטיגריט בון). מוצאם שניהם באתיופיה

ומשם הובאו לתימן. באתיופיה כמו גם בתימן הקאת מטופח כנידול חקלאי ועליו נמכרים בשווקים, אך דווקא אצל יהודי אתיופיה השימוש הנרקוטי בו נחשב למעשה נחות. לאחרונה, אף יובאו לארץ שתילי קאת מזנים אתיופיים שעליהם אדמדמים ומתם מטופחים זנים משובחים בחוות הניסיונות בנה יער, שבגליל התחתון.¹²

תזונה

התזונה המסורתית של יוצאי אתיופיה בארץ מוצאם בדומה ליהודי תימן הייתה מבוססת על עיקרון של צריכת מזון בלתי מופרזת. חלק ניכר ממרכיבי המזון היה מורכב מסיבים תזונתיים מחד ולמזון דל יחסית בחלבון; וכך למשל, צריכת החלב ומוצריו לרבות גבינת הייתה באופן יחסי נמוכה מאד.¹³ הלחם העיקרי של יהודי אתיופיה הוא האינג'רה, מעין פיתה דקה מחוררת הדומה ביותר ללחוח התימני. אולם את האינג'רה מכינים מדגן הטה או בעברית בן-חילוף חבשי שצמח הטה גודל בעבר בתימן ונחשב בין מיני הדגן החשובים שלה. הוא נזכר לראשונה בשם טֶהָף בהקשר לתימן במקורות מהמאה העשירית (מצוטטים אצל הבלשן אבן סידה בן המאה ה'12),¹⁴ וכן בספר החקלאות שכתב הסולטאן התימני אלמאלכ אל-אפצ'יל אלעבאס בן עלי בן המאה הארבע-עשרה (שם גם מוזכר גידול האפונה בשם עטר).¹⁵ גידול זה ממשיך להתקיים בתימן גם בימינו.¹⁶ באזור מארב שבדרום תימן, אם כי לא ברור האם הוא צמח מקומי או שהועבר לשם מאתיופיה בימי הביניים.¹⁷ אגב, אצל יהודי אתיופיה לא היו מקובלים דיני ברכות, כפי שהם מקובלים בפסיקה ההלכתית של חז"ל. ועתה, כאשר רבים

המתיחה למתאב אלוגיו (הספר הקיצור) לר' זכריה בן שלמה אלטיב

מיוצאי אתיופיה קיבלו עליהם הלכות אלה, התעוררה השאלה מהי ברכת האיג'רה מנה. ממחקר תורני ובוטני עלה שיש לברך עליו 'שהכל נהיה בדברך', מסקנה זו מבוססת בין היתר על השוואה לסדרת שאלות ותשובות של חכמי תימן בהקשר למאכלים מדוח דורא¹⁶ ועל המסורת ההלכתית של יהודי תבאן שם גדלו צמח זה לקמה, וברכו על הלחם שהוכן ממנו 'שהכל'¹⁷.

לקראת סיום נציין, שעם עליית יהודי אתיופיה לישראל הם נחשפו לנוהג אכילה מערביים ולתזונה בלתי מאוזנת, וכך נפרצה הדרך לתופעת העלייה במשקל. מחקרים שנערכו בארץ בשנים האחרונות על נוהגי התזונה והמחלות השכיחות בקרב יהודי אתיופיה, מנלות את אותן תופעות שנצפו אצל יוצאי

תימן; עליה בשיעור החולים במחלות לב, סרטן וסכרת.²⁰ אנו מציעים לעוסקים בתחומי מחקר אלה ללמוד מהניסיון שנרכש על הבריאות של עולי תימן בארץ, ולאמץ בהתאם את דפוסי הפעולה על האוכלוסייה האתיופית; הן במישור המניעתי והן במישור הטיפולי. בניגוד ליהודי תימן שדאגו לתעד את עצמם, המחקר על הרפואה המסורתית של יהודי אתיופיה הוא דל. עצם העובדה שאת היוזמה למחקר סממני המרפא נטלנו אנו, מבני עדות אחרות, ועם שיתוף פעולה יחסית מוגבל מקרב בני הקהילה האתיופית המופנמת, אומרת דרשני. אנו אפוא קוראים לבני הקהילה האתיופית למנה ולתעד את המסורת הרפואית הייחודית שלה, שהיא כיום בבחינת עולם הולך ועלם.

עדות אחרות, ועם שיתוף פעולה יחסית מוגבל מקרב בני הקהילה האתיופית המופנמת, אומרת דרשני. אנו אפוא קוראים לבני הקהילה האתיופית למנה ולתעד את המסורת הרפואית הייחודית שלה, שהיא כיום בבחינת עולם הולך ועלם.

הערות:

1. אשכולי ארון זאב, ספר המלשים - יהודי חשב תובתם ומסורתיתם, ירושלים תשל"ג; קורינאלי מיכאל, יהדות אתיופיה זהות ומסורת, ירושלים תשמ"ט.
2. טנטרס האוורד ורוני פלג, "רפואה חוצה תרבויות" עליית יהודי אתיופיה לישראל", כתב העת הישראלי לרפואת המשפחה, 10/76 (2000), עמ' 14-17; Yaphé J, Schein M, Naveh P, "Ethiopian parents' perception of their children's health: a focus group study of immigrants to Israel", IMAJ, 2001; 3(12): 932-936.
3. E. Ullendorff, Ethiopia and the Bible, London 1968, pp. 9-10.
4. רובין ד כריסטיאן, "ממלכת טבא והשבאים", תימא, ט (תשס"ו), עמ' 45-58; K. Schippman, Ancient South Arabia, from the Queen of Sheba to the Advent of Islam, Princeton 2001.
5. זורי מיכאל, ניאובוטאניקה, מרתביה 1955, עמ' 58.
6. F.N. Hepper, "Arabian and African Frankincense Trees", The Journal of Egyptian Archaeology, 55 (1969), pp. 66-72; N.Groom, Frankincense and Myrrh, London 1981.
7. אנציקלופדיה מקראית, ז' ירושלים תשמ"א, עמ' 462; ש' להב, "דרום תימן - ראשיתו של נתיב השמים", תהודה, 22 (תשס"ב) עמ' 106-103.
8. ריעאני יוכבד, סממני הרפואה העממית של יהודי תימן, עבודת גמר, בית הספר לרוקחות, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשכ"ג.
9. עמר זור, "חומרי המרפא אצל יהודי תימן", בתוך: תזונה ורפואה עממית (ז' מדר וי' ריעאני עורכים), תל אביב תשס"ה, עמ' 169-188.
10. טובי יוסף, "ספרי הרפואה של יהודי תימן", מחקרי ירושלים במולקולר היהודי, יא"ב (תש"ן), עמ' 120-102.
11. זרה ממויה, רפי יונגמן ושרה מינוצ'ין איצקוהן, מפגשים עם מרפאים מסורתיים מקרב קהילת עולי אתיופיה, ירושלים 1997; נודלמן אניטה, המעבר ממערכת רפואית באתיופיה למערכת רפואית ישראל, תל אביב 1986; Young Allan, "Internalizing and Externalizing Medical Belief Systems: An Ethiopian Example", Social Science & Medicine, 10 (1976), pp.147-156.
12. רוזנסקי עמי, "להתלבש על נושא לעוס, יבול שיאי, 8 (2004), עמ' 10.
13. ליפסקי דינה דורות ריספלה, הרגלי תזונה בקרב עולי אתיופיה, ירושלים 1994.
14. אבן סידה, כתאב אלמחצ'ין, יא. קוויר 1319 להגירה (1901): עמ' 64-63.
15. R.B. Serjeant, "The cultivation of cereals in Medieval Yemen", Arabian Studies, 1 (1974), pp. 57-58.
16. אלאוסטי, תאריך אליון, קוויר 1927, עמ' 284.
17. J.R.I.Wood, A Handbook of the Yemen Flora, Kew 1997, pp. 362.
18. עמר זור, "ברכת לחם האיג'רה העשוי טף", תחומי כה, (תשס"ה), עמ' 333-328.
19. דאן אצל, מעטוף סעדיה בן יצחק, יהדות תבאן (חצרמות) בדרות האחרונים, עבודה לשם קבלת תואר מוסמך אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשמ"ד.
20. ויגרט מיכאל וברנו דניאל, "מעקב רפואי אחר בני תימן בישראל", בתוך: תזונה ורפואה עממית (ז' מדר וי' ריעאני עורכים), תל אביב תשס"ה, עמ' 68-53; לובושיצקי רפאל ואחרים, "שיחות סוכרת ואי סבלות לסוכרים בקרב עולים מאתיופיה, הרפואה, 7/128 (1995) עמ' 408-406.